

автореф. дис. на здобуття вченого ступеня канд. філол. наук : 10.02.17 / Н. В. Іваненко ; Київський національний лінгвістичний університет (Київ). – К. : КНЛУ, 2007. – 20 с.

Кантино 1972: Кантино Ж. П. Сигнификативные оппозиции / Ж. П. Кантино // Принципы типологического анализа языков различного строя / отв. ред. Б. А. Успенский. – М., 1972. – С. 61–94.

Кузнецова 1989: Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1989. – 216 с.

Маркус 1963: Маркус С. Логический аспект лингвистических оппозиций / С. Маркус // Проблемы структурной лингвистики 1963 / отв. ред. С. К. Шаумян. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 47–74.

Пац 2016: Пац Л. І. Словесні семантичні опозиції в системі парадигматичних відношень / Л. І. Пац // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна. – 2016. – Вип. 60. – С. 209-212

СУМ 1975: Словник української мови: в 11 т. / ред. І. К. Білодід ... [та ін.] ; Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – Т. 6 / ред. А. В. Лагутіна, К. В. Ленець. – К. : Наукова думка, 1975. – 832 с.

Степанов 1975: Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1975. – 312 с.

Трубецкой 1960: Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Н. С. Трубецкой ; пер. с нем. А. А. Холодовича ; ред. С. Д. Кацнельсона. – М. : Изд. иностр. лит., 1960. – 372 с.

Близнюк Екатерина

Анализ оппозиций как метод исследования лексической семантики

В статье рассмотрена история возникновения и развития теории оппозиций. Выявлено, что для исследования лексического уровня языка самым продуктивным является анализ оппозиций по отношениям между их членами, а также по общности морфологических и семантических показателей. Обосновано эффективность оппозиционного метода путем применения его для изучения отношений между элементами семантического микрополя «піднесення» как структурной части лексико-семантического поля «патріотизм» в украинском языке.

Ключевые слова: оппозиция, семантические отношения, лексема, сема, семантическое микрополе, лексико-семантическое поле.

Bliznyuk Katerina

Analysis opposition as a research method lexical semantics

The article deals with the history and the development of the theory of oppositions. It is revealed that the analysis of oppositions according to the relations between their members and morphological and semantic indicators is the most productive for the lexical level of language research. The efficiency of the oppositional method was approved by applying it to the study of the relations between the elements of the semantic microfield «піднесення» as a structural part of the lexical-semantic field «патріотизм» in the Ukrainian language.

Keywords: opposition, semantic relations, lexeme, seme, semantic microfield, lexical-semantic field.

Надійшла до редакції 21 грудня 2016 року.

Вольга Ляшчынская

УДК 811161.3'373.2:391:398.92(=161.3)

ФРАЗЕОЛАГІЗМЫ З КАМПАНЕНТАМ-НАЙМЕННЕМ ВІДУ АДЗЕННЯ Ў ФРАЗЕОЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ

У статті на матеріалі фразеологічних одиниць білоруської мови з компонентом-назвою виду одягу виявлено властиві їм символічні прочитання, характерні культурні конотації крізь образи, внутрішню форму, добір слів-компонентів при їх утворенні і передачу стійкого, регулярного ціннісного змісту культури, її категорій і смислів. Встановлено взаємодію мови і культури народу через обрані фразеологізми, які частково репрезентують концепт 'одяг' як один із складників фразеологічної картини світу білорусів, у діапазоні культурно-національної самосвідомості.

Ключові слова: фразеологізм, компонент 'вид одягу', культурна інформація, оцінка, символ, еталон, стереотип.

Чалавек прадстаўляе праз сябе пэўны тып культуры, таму што ён з'яўляецца носьбітам пэўнай сістэмы каштоўнасцей, пад якімі разумеюцца абагуленыя ўяўленні людзей адносна мэты і нормаў сваіх паводзін, якія ўвасабляюць гістарычны вопыт і канцэнтравана выражаюць сэнс культуры пэўнага народа і ўсяго чалавецтва. І менавіта мова з'яўляецца аптымальным сродкам выражэння культурных сэнсаў, спрыяе захаванню і трансляцыі «агульнага запасу культурных каштоўнасцей, інакш кажучы, інвентара культуры» [Трубецкой 1995: 85]. На працягу апошніх дзесяцігоддзяў моваведы розных краін на першы план вынеслі шэраг ідэй, сярод якіх важнейшае тэарэтычнае палажэнне лінгвакультуралогіі аб тым, што «чалавек – культура – мова» непадзельныя (В.А. Маслава), што мова трансліруе культуру, г. зн. аказвае ўплыў на спосаб светаразумнення, характэрны той

ці іншай лінгвакультурнай супольнасці (Е.О. Опарина), што базавым з'яўляецца паняцце культурнай канатацыі як спосабу ўвасаблення культуры ў моўны знак (В.М. Тэлія, В.І. Карасік). Працы гэтых і многіх іншых лінгвістаў паклалі пачатак новаму падыходу да вывучэння моўных знакаў.

Сярод мноства адзінак кожнай мовы выдзяляюцца фразеалагічныя адзінкі (ФА) як «моўныя і культурныя знакі другаснай намінацыі», асноўная роля якіх якраз і заключаецца ў характарыстыцы і ацэньванні ўсяго таго, што звязана з жыццём чалавека і што чалавек лічыць найбольш важным у сваім жыцці, каб выразіць і перадаць праз вобразнае ўяўленне ўстойлівы, каштоўнасны змест культуры, яе каштоўнасныя арыенціры [Мокиенко 2008: 19]. ФА прадстаўляюць сабой найбольш самабытную яе частку: яны дазваляюць пранікнуць у далёкае мінулае не толькі мовы, але гісторыі і культуры іх стваральнікаў і носьбітаў, пазнаць захаваны і перададзены ў іх вопыт пэўнай лінгвакультурнай супольнасці. ФА з'яўляюцца сродкам назапашвання і перадачы эталонаў і стэрэатыпаў нацыянальнай культуры.

Зварот да фразеалогіі як магутнага сродку кампрэсіі інфармацыі дазваляе асэнсаваць успрыманне акаляючай рэчаіснасці скрозь прызму ментальных мадэляў моўнай карціны свету беларусаў. І менавіта гэта, у сваю чаргу, дапамагае глыбей зразумець і асэнсаваць працэс фарміравання дыялога мовы і культуры ў іх узаемадзеянні [Тэлія 1996: 217]. А лінгвакультуралагічны аналіз ФА, асноўная мэта якога ў фразеалогіі заключаецца «ў выяўленні спосабаў і сродкаў увасаблення «мовы» культуры ў змесце фразеалагізмаў». У адрозненне ад этналінгвістыкі «лінгвакультуралагічны накірунак у фразеалогіі даследуе ўзаемадзеянне мовы і культуры ў дыяпазоне культурна-нацыянальнай самасвядомасці і яго фразеалагічнай рэпрэзентацыі» [Ковшова 2012: 57-58].

Адным з важных аспектаў жыцця чалавека з'яўляецца яго знешні выгляд, месца і роля адзення ў перадачы каштоўнасных арыенціраў, культурных устаноў чалавека, пра што сведчаць ФА, якія аб'ектывуюць канцэпт 'адзенне' як складнік фразеалагічнай карціны свету беларусаў. Пры гэтым ФА, што рэпрэзентуюць названы канцэпт у беларускай фразеалогіі, складаюць дзве групы.

Першая група аб'ядноўвае больш за два дзясяткі ФА, якія служаць найперш для характарыстыкі і ацэнкі адзення паводле яго выгляду на чалавеку, наяўнасці ці адсутнасці адзення на чалавеку, адпаведнасці яму, і ўжо была прадметам лінгвакультуралагічнага аналізу [Ляшчынская 2015].

Другая група ФА беларускай мовы вызначаецца наяўнасцю ў сваім складзе кампанентаў-найменняў відаў адзення чалавека ці іх дэталей, частак, з якіх аб'ектам аналізу ў межах артыкула абраны 23 ФА з кампанентам-найменнем віду адзення (гл. Крыніцы матэрыялу). Асноўная мэта іх лінгвакультуралагічнага аналізу – вывучэнне спосабаў і сродкаў адлюстроўваць культурную свядомасць народа, якая разглядаецца ўвогуле як стрыжань яго ментальнасці, і выражаць яе ў працэсах жывога выкарыстання ФА з кампанентам-найменнем адзення, устанаўленне крытэрыяў ацэнкі і характэрнай беларусам культурнай інфармацыі, якую захоўваюць ФА, што часткова аб'ектывуюць канцэпт 'адзенне', які з'яўляецца складнікам у рэканструкцыі фразеалагічнай карціны свету беларусаў і спосабам спасціжэння і ўстанаўлення таго культурна-нацыянальнага крытэрыя ацэнкі і культурнай інфармацыі.

З ліку найменняў віду адзення ў складзе ФА ў якасці кампанентаў зафіксаваны лексемы *жылетка*, *камізэлька*, *кафтан*, *панчоха*, *плашч*, *порткі* /*штаны*, *рукавіцы*, *сарочка* /*рубашка*, *спадніца*, праз якія ўсе ФА суадносяцца з касцюмна-рэчыўным кодам культуры, ці з сукупнасцю тых найменняў прадметаў адзення, якія функцыянуюць як знакі «мовы» культуры. Іх выбар, несумненна, абумоўлены захаванасцю інфармацыі, якая выяўляецца ў выніку ўтварэння ФА для абазначэння актуальных, штодзённых праяў чалавечага быцця на аснове тыповых вобразных абагульненняў. Многія з выдзеленых ФА ўзыходзяць да старажытнай формы ўсведамлення свету – анімістычнай, г. зн. увасаблення нежывога. У аснове ўтварэння вобразаў такіх ФА ляжыць аналогія «рэч – чалавек», ці «рэч – чалавек, які носіць гэту рэч».

Возьмем, напрыклад, дзве дыялектныя ФА: *пападаць у яжовыя рукавіцы* 'аказвацца ў вялікай строгасці' (Ю.-1974: 232) і *у яжовых рукавіцах* 'у строгасці' (Ю.-1977: 151), у вобразах якіх рукавіцы – «адзенне» рук як часткі чалавека замяшчаюць самога чалавека, які валодае моцнай уладай (параўн. *браць у <свае> рукі*; *у руках*; *у адных руках*; *трымаць лейцы* <*у сваіх руках*> і інш.). На строгасць падпарадкавання ўказвае сімвалічнае прачытанне азначэння *яжовыя*, якое апелюе да калючых іголак вожыка (лічылася, што гэта рабочыя рукавіцы для лоўлі вожыкаў) ці той улады праз «фальклорны жартоўны вобраз, своеасаблівую «формулу немагчымага» [Бірых 2007: 614]. ФА *пападаць у яжовыя рукавіцы* праз дзеяслоўны кампанент суадносіцца з дзейнасным кодам культуры і выступае ў ролі стэрэатыпага ўяўлення аб магчымасці трапіць у залежнасць з высокім узроўнем строгасці ўтрымання, а ФА *у яжовых рукавіцах* выступае сімвалам строгасці, жорсткасці абыходжання пры падпарадкаванні каму-небудзь ці залежнасці ад каго-небудзь.

Аналогію «рэч – чалавек» часткова ілюструюць ФА *наплакаць у камізэльку* 'паскардзіцца некаторы час на свой лёс, каб расчуліць каго-н., выклікаць спагаду да сябе' (Л.-2: 183); *плакаць у камізэльку* 'скардзіцца некаторы час на свой лёс, каб расчуліць каго-н., выклікаць спагаду да сябе' (Л.-2: 222) і *плакаць у жылетку* 'беспадстаўна скардзіцца, шукаючы спачування' (Ю.-1974: 249), вобразы якіх матываваны старажытным метанімічным прыёмам: частка (камізэлька, жылетка) замяшчае цэлае (чалавека). ФА суадносяцца з антропным кодам праз кампанент *наплакаць* ці *плакаць*, які сімвалізуе выражэнне пачуццяў (плакаць – 'праліваць слёзы ад болю, гора і пад.' [ТСБМ 1980: 265]), і з прасторавым кодам праз кампанент *у*, які задае напрамак выканання дзеяння.

У аснове вобразаў ФА ляжыць антропная метафара, якая апісвае чалавека і яго дзеянне (уяўляецца жанчына са скаргай, нараканнем, жалбай) адносна другога (верагодна, гэта мужчына – у камізэльку /жылетку)

і дзе жаданне адной асобы выклікаць спачуванне, спагаду ад другой прыпадабняецца плачу, які звычайна з'яўляецца паказчыкам гора, болю і адпаведна выклікае спагаду, спачуванне ў другіх. Але паколькі дзеянне скіравана «ў камізэльку /жылетку», то гэта выдае яго несур'ёзнасць, беспадстаўнасць, неадпаведнасць сапраўднаму стану. Вось чаму ФА ўжываюцца з адценнем іроніі ці жарту ў адносінах да чалавека, які такім чынам выражае скаргу, жалбу на свой лёс. ФА набываюць ролю стэрэатыпа неадпаведнасці дзеяння сапраўднаму стану чалавека, ці стэрэатыпнае ўяўленне аб няшчырасці, нават хітрасці чалавека.

А вось у аснову ўтварэння ФА *ад жылеткі рукава* 'абсалютна нічога (не атрымаць, не мець)' (Ю. 1972: 26) пакладзена вядомая для фразеалогіі ідэя бессэнсоўнасці, што і перадаецца вобразам, які не можа існаваць у рэальнасці. Відавочна, што ФА, якая звычайна выкарыстоўваецца з адценнем іроніі, запазычана з рускай мовы (у беларускай мове эквівалентнай рускай лексеме адпавядае *камізэлька* 'кароткая адзежына без рукавоў і каўнера, якую надзяваюць на сарочку або блузку' [ТСБМ 1978: 603]), а ў беларускай ёй адпавядаюць ФА *дзірка ад абаранка, голаму за пазуху* з тым жа значэннем і з такім ж тыпам утварэння нерэальнага вобраза.

Сем ФА прадстаўляюць вобразы з кампанентам-найменнем *сарочка /кашуля/ рубашка* (сарочка – 'мужчынская (верхняя і сподняя) або жаночая (сподняя) кашуля' [ТСБМ 1983: 64], кашуля – 'сарочка, рубашка' [ТСБМ 1978: 673], рубашка – 'тое, што і кашуля' [ТСБМ 1980: 719]), якія выступаюць у якасці кампанентаў як асобных ФА, так і варыянтамі ў межах адной ФА. Як вядома, кашуля з'яўляецца першым відам адзення, якое прылягае да цела, а таму кашуля ў народнай свядомасці набывае якасці «прадмета-медыятара, інструмента шматлікіх рытуальных дзеяў» [Валодзіна 2011: 236]. Гэта асабліва выразна відаць адносна выклічнавай ФА *няхай /хай сарочка не чапае*, якая сваім утварэннем абавязана зместу праклёна і службыць для выказвання абурэння і пажадання самага найгоршага.

У большасці ФА беларускай мовы рубашка /сарочка сімвалізуе, з аднаго боку, шчасце, удачу, з другога боку – крайнюю беднасць. Так, ФА *нарадзіцца ў сарочцы /кашулі* ўзыходзіць да старажытнай міфалагічнай формы ўспрымання свету, у яе вобразе адлюстравана і захавана да нашага часу мінулае ўяўленне чалавека пра шчасце і яго залежнасць ад лёсу, прызначанага чалавеку ад нараджэння. У прыватнасці, шчасце, шчаслівы лёс, застрахаванасць ад бяды можа быць забяспечана чалавеку сарочкай (кашуляй), што і дало развіцця семантыцы і фразеалагізцы выразу *нарадзіцца ў сарочцы /кашулі* 'быць шчаслівым, удачлівым, вязучым, быць шчасліўчыкам' (Л.-2: 86). Тут пад сарочкай (кашуляй) разумеецца «каляплодны пузыр, які пакрывае цела і галаву нованароджанага дзіцяці. А паводле забабонных уяўленняў, той, хто народзіцца ў такой абалонцы (што бывае вельмі рэдка), будзе шчаслівым у жыцці. Гэтую плёнку ўсходнія, палякі і чэхі называюць яшчэ «шпапачкай», «чапцом», немцы і французы – «шпапачкай шчасця», венгры – проста «плёнкай», а манголы – «бацькавым футрам» [Бірих 2007: 660]. ФА адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне аб шчаслівым чалавеку.

А вось у ФА *знімаць паследнюю рубашку* 'разараць' (Ю.-1972: 269); *кідаць /астаўляць без рубашкі /сарочки* 'абіраць да апошняга' (Ю.-1974: 39); *да паследняй рубашкі* 'ўсё чыста (пра набыткі, маёмасць)' (Ю. 1972: 178) і ў *адной рубашкі /сарочки* 'без сродкаў існавання' (Ю.-1977: 118) рубашка /сарочка ўспрымаецца як мяжа распранутага чалавека і ў вобразях ФА асацыіруецца са станам поўнага разарэння, давядзення да беднасці ў выніку негатыўнага дзеяння адных людзей у адносінах да другіх. Вобразы ФА ўтрымліваюць метафару, у якой рубашка /сарочка выступае як эталон мінімальнага адзення чалавека і мера поўнай адсутнасці маёмасці. Узмацненню гэтай ролі ва ўсіх ФА служаць кампаненты-азначэнні *паследняй, адной*, якія суадносяць ФА з лікавым кодам культуры і сімвалізуюць мяжу, мінімум.

У дыялектнай ФА ў *рубашке не месціцца* 'гарэзаваць, балавацца' (Ю.-1977: 137) кампанент *рубашка* часткова захоўвае сваё значэнне – гэта найменне ніжняга адзення чалавека, а таму яна «набывае якасці сімвалнага двайніка чалавека», з'яўляецца правадніком яго звышнатуральных ці патаемных уласцівасцяў і таму «можа ўбіраць у сябе тыя ці іншыя якасці чалавека» [Валодзіна 2011: 236]. Гэта адметнасць і сімвалічнасць лексемы рубашка як сродку адлюстравання рысы характару чалавека і была пакладзена ў аснову вобраза ФА. Тут рубашка выступае сімвалічнай мерай і люстрам паводзін чалавека: калі паводзіны адпавядаюць норме, то рубашка, якая шыецца паводле памераў чалавека, аблягае цела, ці суадносная з яго памерамі як паказчык прыстойных паводзін; калі ж наадварот, то гэтая мера парушаецца, рубашка становіцца цеснай, чалавек у ёй *не месціцца*. Вобраз ФА выконвае ролю эталона, ці той меры вызначэння парушэння нормы паводзін.

ФА *трышкаў кафтан /каптан* 'непапраўнае становішча, сітуацыя, калі з ліквідацыяй адных недахопаў непазбежна ўзнікаюць другія' лічыцца калькай з рускай мовы і абавязана сваім узнікненнем аднайменнай байцы І.А. Крылова [Лепешаў 2004: 370]. Паводле зместу байкі, яе герой Трышка адразае рукавы, каб залатаць дзіркі на локцях кафтана, а каб падоўжыць кароткія рукавы, абразае полы. У выніку кафтан сапсаваны. Пераасэнсаваны выраз фразеалагізаваўся, і вобраз ФА выступае ў ролі эталона безвыходнасці як выніку бяздумнага, паспешлівага рашэння праблем.

Яшчэ адно найменне адзення, скарыстанае ў якасці кампанента і стварэння вобраза на аснове аналогіі «рэч – чалавек», ці «рэч – чалавек, які носіць гэту рэч», ілюструе ФА *сіняя панчоха* 'непрывабная жанчына, якую больш за ўсё цікавіць дзелавыя, навуковыя заняткі' (Л.-2: 177), вытокамі якой з'яўляецца англійская мова (*blue-stocking*). Праз кампанент-найменне колеру (*сіняя*) ФА суадносіцца з колеравым кодам культуры, выяўляючы архетыпічнае супрацьпастаўленне «светлы – цёмны» (першае ўказанне на адмоўную ацэнку ФА), а праз кампанент *панчоха* – з рэчава-касцюмным (панчохі 'выраб машыннага або ручнога вязання, які надзяваецца на ногі і заходзіць за калені' [ТСБМ 1979: 671]). Такім выразам сталі называць пазбаўленых жаночасці, шарму, непрыгожых і безгустоўна апранутых жанчын, якія самааддана займаюцца навукай,

абранай службовай справай, адкідваючы ўсё астатняе, што вызначае жанчыну. ФА ўжываецца з неадабрэннем, нярэдка з іроніяй, а калі ў адносінах да сябе, то з самаіроніяй. Хаця спачатку выраз *сіняя панчоха* служыў найменнем для ўсіх членаў гуртка, у тым ліку і нават найперш мужчын, дзе абмяркоўваліся навуковыя літаратурныя тэмы. «Назву “Збор сініх панчоў” прыдумаў галандскі адмірал Боскавен, таму што ў гуртку ўдзельнічаў вядомы вучоны Стэлінгфліт, выбітны сваім розумам, але які, пагарджаючы модай, насіў сінія панчохі» [Біріх 2007: 636]. Як бачым, гэтая ФА данесла нам звесткі пра былую моду Англіі, пра такі кампанент касцюма, як панчохі, які характэрны не толькі для жанчын, як у сучаснай модзе і быце, але і для мужчын, а іх колер яшчэ і пра адметнасць сацыяльнага асяроддзя. Называючы сёння так жанчыну, даносіцца з былых часоў і перадаецца ў часе і прасторы ўяўленне пра негатыўную ацэнку жанчыны, якая хоча быць падобнай да мужчыны. А яшчэ негатыў перадаецца праз прыём метаніміі, у аснове якой назіраецца атаясамліванне панчохі з жанчынай на аснове асацыяцыі па прыналежнасці (*панчоха* – рэч – жанчына, якая яе носіць).

ФА *рыцар плашча і кінжала* ‘майстар тайных тэрарыстычных аперацый’ (Л.-2: 346) належыць да запазычаных адзінак беларускай мовы і выкарыстоўваецца з мэтай выражэння неадабрэння, асуджэння чалавека. Сваім утварэннем ФА абавязана пераасэнсаванню спалучэння назвы асобы *рыцар* – ‘у Заходняй Еўропе ў сярэдня вякі – феадал, які належаў да ваенна-землеўладальнага саслоўя’ і *перан*. ‘самаадданы, велікадушны і высакародны чалавек, абаронца каго-н.’ [ТСБМ 1980: 741] і выразу *плашч і кінжал*, які абазначае «назву жанра іспанскай камедыі XVII ст. <...> Героі камедыі «плашча і кінжала», дасціпныя, вясёлыя кавалеры, шукалі любой прычыны, каб вынуць шпагу і ўступіць у бой са сваім праціўнікам» [Біріх 2007: 538]. ФА набыла ролю эталона для вызначэння агента падрыўной дзейнасці.

І засталіся ФА з кампанентамі *порткі /штаны і спадніца*, якія, у адрозненне ад папярэдніх, выступаюць паказчыкамі архетыпічнай апазіцыі «мужчына – жанчына», а таксама спадарожнай ёй апазіцыі «ўлада – падпарадкаванне» і звязаных з імі супрацьпастаўленняў «добра – дрэнна», «правільна – няправільна».

Так, ФА *праціраць /праседжваць штаны /порткі /нагавіцы* ‘займацца канцэлярскай працай за пісьмовым сталом’ (Л.-2: 251) і вытворная ад яе *праседжванне штаноў* ‘канцэлярская ці іншая праца за пісьмовым сталом’ (Л.-2: 248) утрымліваюць метафару, у аснове якой ляжыць прыпадабненне працы ў афіцыйнай установе за сталом, ці работы, якая звязана з сядзеннем за сталом, да зношвання штаноў – праціранне ад доўгага сядзення. ФА даводзяць, што сапраўднаму мужчыне (паводле апазіцыі «рэч – чалавек», ці «рэч, якую носіць мужчына, – мужчына» альбо асацыяцыі штаны – адзенне мужчын – мужчына, не прыстала такая праца. Праз кампаненты *праціраць /праседжваць* вобраз ФА суадносіцца з антропна-дзейнасным кодам культуры, бо такія найменні дзеяння, як *праседжваць* ці *праседжванне*, гэта не праца, а правядзенне часу сядзячы, што не адпавядае ўяўленню пра мужчыную работу. ФА выступаюць у ролі стэрэатыпнага ўяўлення аб неадпаведнай сапраўднаму мужчыне працы ці эталонам такой працы.

А вось у ФА *без штаноў застацца* ‘бедны, даведзены да галечы’ і *хадзіць без портак* ‘быць бедным, не мець чаго на сябе надзець’ (М.-К.: 283) кампанент *штаны /порткі* як найменне адзення мужчыны, якое адсутнічае (указальнікам выступае прыназоўнік *без*), сімвалізуе мяжу беднасці. Названыя ФА блізкія да ФА *знімаць паследнюю рубашку; кідаць /астаўляць без рубашкі /сарочкі; да паследняй рубашкі* і разам з тым адметныя ад іх. Гэта адметнасць выяўляецца ў тым, што, па-першае, тут не акцэнтуюцца ўвага на прычыне беднасці, як гэта характэрна для ФА з кампанентам *сарочка /рубашка*, дзе можна меркаваць пра разбой, грабёж, кражу і пад. на аснове дзеяслоўных кампанентаў *знімаць, кідаць /астаўляць*. Па-другое, у вобразах ФА з кампанентам *штаны /порткі* даводзіцца пра беднага чалавека ці беднасці як сацыяльнай з’явы ў першую чаргу адносна мужчыны ці для характарыстыкі яго матэрыяльнага становішча. І ўрэшце, такім адметным вобразам, калі мужчына застаўся без штаноў ці ходзіць без портак, даводзіцца, з аднаго боку, пра высокі ўзровень беднасці, з другога, што асабліва важна, выражаецца пагарда, грэбанне карыстальніка ФА да такога чалавека, у адрозненне ад ФА з кампанентам *сарочка /рубашка*, вобразы якіх выклікаюць шкадаванне, спачуванне чалавеку ў такім становішчы.

У аснове вобразаў ФА з кампанентам *штаны /порткі*, якія створаны на аснове аналогіі «мужчына – жанчына», ляжыць метафара, паводле якой адсутнасць штаноў, портак прыпадабняецца да беднасці, галечы ці да вызначэння і ацэнкі беднага чалавека. ФА выступаюць у ролі эталона ці меры вызначэння беднасці, адсутнасці самага неабходнага.

Дыялектная ФА ў *штанах не месціцца* (Ю.-1977: 150) пабудавана па той жа мадэлі і мае тое ж значэнне, што і ФА ў *рубашке не месціцца* (гл. вышэй), толькі з адметным кампанентам *штаны*, які сведчыць, што ў аснове вобраза ляжыць апазіцыя «мужчына – жанчына», і канстатуе адбор кампанента *штаны* з яго сімвалікай. У ФА праз кампанент-найменне адзення мужчыны акцэнтуюцца ўвага на асобе мужчыны, паводзіны якога не адпавядаюць нормам і ўстаноўленым правілам. І тут штаны, як і ў ФА кампанент *сарочка /рубашка*, выступаюць сімвалічнай мерай нормы паводзін толькі адносна мужчын. Вобраз ФА выконвае ролю эталона, той меры вызначэння адступлення ад нормы паводзін.

І нарэшце ФА *трымацца за спадніцу* ‘быць у пэўнай залежнасці ад жанчыны. Пра мужчыну’ (Л.-2: 528) ці *дзяржацца за спадніцу /падол* ‘знаходзіцца ў залежнасці ад жанчыны’ (Ю.-1972: 191) утрымлівае кампанент тыповага адзення жанчыны – *спадніца* ці варыянта *падол* як назвы ніжняй часткі жаночага адзення. У аснове ўтварэння вобраза ФА ляжыць аналогія «рэч – чалавек» і апазіцыі «мужчына – жанчына». Праз дзеяслоўныя кампаненты ФА суадносяцца з антропным кодам культуры, ці з найменнямі дзеянняў, якія характарызуюць залежнасць, падпарадкаванасць, што падкрэсліваецца прыназоўнікам *за* як указанне на асобу, за якой ідуць,

якой падпарадкоўваюцца. У вобразе ФА скарыстаны метафара на аснове прыпадабнення па падабенству паводзін мужчыны да паводзін малага хлопчыка (параўн. *мамчын сынок*), а таксама метанімія: замена аб'екта (асобы жанчыны) на яе частку (*спадніца ўжываецца замест слова жанчына* на аснове сувязі «рэч – той, хто яе носіць»). ФА даводзіць, што роля мужчыны, які павінен быць галоўным, кіраваць і трымаць у падпарадкаванні жанчыну, у выніку прыпадабнення да дзіцяці, вобразнага ўяўлення пра такога чалавека, які знаходзіцца ў поўным падпарадкаванні жанчыне, бо трымаецца за яе спадніцу /падол, зніжана, што нормы ўзаемаадносін мужчыны і жанчыны парушаны. І менавіта гэта вядзе да асуджэння і надае семантыцы ФА адмоўную канатацыю. ФА набываюць ролю стэрэатыпнага ўяўлення аб слабасці мужчыны, яго няздольнасці быць незалежным ад жанчыны, прымаць самастойныя рашэнні.

Такім чынам, ФА беларускай мовы з кампанентам-найменнем віду адзнення істотна дапаўняюць канцэпт 'адзненне' ў фразеалагічнай карціне свету і ілюструюць адбор з ліку шматлікіх найменняў адзнення чалавека толькі тых, якія характарызуюцца сімволікай, вызначаюць своеасаблівы характар светаадчування і светаразумення беларусаў. А ўнутраная форма, вобразы, сімволіка лексем-кампанентаў, выбраных протасітуацый як асновы ўтварэння ФА выяўляюць канатацыйную семантыку, культурную інфармацыю, трансліруючы ўстаноўкі, стэрэатыпы, эталоны, якія выпрацаваны і правяраны практыкай, актыўна бытуюць у свядомасці і выяўляюць маральна-этычныя пазіцыі беларусаў.

Крыніцы матэрыялу

Л.-2: Лепешаў І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т.2: М-Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Бел. Энцыклапедыя імя П.Броўкі. – 704; М.-К.: Мяцельская Е.С. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі / Е.С. Мяцельская, Я.М. Камароўскі. – Мінск: БДУ, 1972. – 320 с.; Ю.-1972: Юрчанка Г.Ф. І коціца і валіца (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 288 с.; Ю.-1974: Юрчанка Г.Ф. І сячэ і паліць (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1974. – 296 с.; Ю.-1977: Юрчанка Г.Ф. Слова за слова (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны). – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 272 с.

Літаратура

Бирх 2007: Бирх А.К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь / А.К. Бирх, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова; под ред. В.М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 926 с.

Валодзіна 2011: Валодзіна Т. Кашуля / Т. Валодзіна // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с.

Ковшова 2012: Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры / М. Л. Ковшова. – М.: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2012. – 456 с.

Лепешаў 2004: Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.

Ляшчынская 2015: Ляшчынская В.А. Культурная канатацыя фразеалагізмў з агульным значэннем 'адзненне-абутак' / В.А. Ляшчынская. – Беларуская лінгвістыка. Вып. 74. – Мінск: Беларуская навука, 2015. – С. 19-29.

Мокиенко 2008: Мокиенко В.М. Когнитивное и акогнитивное во фразеологии / В.М. Мокиенко // Фразеология и когнитивистика: материалы 1-й Междунар. науч. конф. (Белгород, 4 – 6 мая 2008 г.): в 2 т. /отв. ред. проф. Н.Ф. Олефиренко. – Белгород: БелГУ, 2008. – Т.1: Идиоматика и познание. – С. 13-26.

Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

ТСБМ 1978: Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Т. 2: Г-К / [Рэд. тома А.Я. Баханькоў]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 768 с.

ТСБМ 1979: Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Т. 3: Л-П / [Рэд. тома П.М. Гапановіч]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1979. – 672 с.

ТСБМ 1980: Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Т. 4: П-Р / [Рэд. тома Г.Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1980. – 768 с.

ТСБМ 1983: Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Т. 5. Кн. 1: С-У / [Рэд. тома М.Р. Суднік]. – Мінск: Выд-ва Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1983. – 663 с.

Трубецкой 1995: Трубецкой, О.Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования / О.Н. Трубецкой. – М.: Наука, 1995. – 495 с.

Лещинская Ольга

Фразеологизмы с компонентом-наименованием вида одежды в картине мира белорусов

В статье на материале фразеологических единиц белорусского языка с компонентом-наименованием вида одежды выявляются присущие им символичные прочтения, характерные культурные коннотации сквозь образы, внутреннюю форму, отбор слов-компонентов при их образовании и передачу устойчивого, регулярного ценностного содержания культуры, ее категорий и смыслов. Устанавливается взаимодействие языка и культуры народа посредством избранных фразеологизмов, частично репрезентирующих концепт 'одежда' как один из составляющих фразеологической картины мира белорусов, в диапазоне культурно-национального

самосознания.

Ключевые слова: фразеологизм, компонент 'вид одежды', культурная информация, оценка, символ, эталон, стереотип.

Leshchinskaya Olga

Phraseological units with the component part 'a kind of clothes' in the world view of the Belarusians

Based on the material of phraseological units of the Belarusian language with the component part 'a kind of clothes', the article identifies interpretations inherent to them, characteristic cultural connotations through images, inner form, selection of component words for their creation and translation of stable, regular evaluative contents of the culture, its categories and ideas. The article describes interaction between the language and the culture through a number of selected phraseological units that partially represent the concept "clothes" as a component part of phraseological world view of the Belarusians in the range of cultural and national self-awareness.

Key words: phraseological units, component part 'a kind of clothes', cultural information, evaluation, symbol, reference unit, stereotype.

Надійшла до редакції 22 грудня 2016 року.